

دوفصلنامه علمی حدیث پژوهی

سال ۱۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، شماره ۲۶

مقاله علمی پژوهشی

صفحات: ۱۳۳-۱۶۰

ارزیابی فرایند تمییز احمد بن محمد در اسناد «عدة من اصحابنا» در کافی

محمد مهدی ولی زاده*

ابوالقاسم ولی زاده**

چکیده

پدیده اشتراک یکی از موانع مهم شناخت راوی است و رجالیان متأخر با راهکارهای متعددی که با عنوان راه‌های تمییز مشترکات شناخته می‌شود، درصدد رفع آن برآمده‌اند. نام احمد بن محمد یکی از پرتکرارترین عناوین مشترکی است که در اسناد عدة من اصحابنا در کافی به کار رفته است. هدف از پژوهش پیش رو، نقد و ارزیابی روش‌های تمییز رجالیان و ارائه راهکارهای نوین و نظام‌مند برای فرایند تمییز با محوریت احمد بن محمد است. در این راستا همه احتمالات موجود در احمد بن محمد بدون پسوند در ۸۱۵ سندی که عدة من اصحابنا از او نقل کرده است، شناسایی شده‌اند، سپس دامنه اشتراک به لحاظ طبقه و شرایط سند کاهش یافته است. آنگاه نقل‌های هم‌نامان احمد بن محمد از ۸۳ راوی آمارگیری شده است. در ادامه، راویانی که رابطه استادی با هیچ‌یک از هم‌نامان احمد بن محمد نداشته یا دارای رابطه استادی مشترک یا خاص بوده‌اند، در سه گروه دسته‌بندی شده‌اند. تمییز دسته نخست ناممکن شناخته شده اما با بهره‌گیری از اطلاعات منابع رجالی و اسناد کتب حدیثی و تحلیل داده‌های آماری، کوشش شده تا قرآینی کاربردی برای تمییز دسته دوم ارائه شود و در دسته سوم، اختصاص استاد به شاگرد، تمییزدهنده دانسته شده است.

کلیدواژه‌ها: تمییز مشترک، اشتراک راوی، احمد بن محمد، طبقه‌شناسی، عدة من اصحابنا، کتاب کافی.

* دانش‌پژوه سطح چهار حوزه علمی قم، قم، ایران (نویسنده مسئول) valizadeh.maaref@gmail.com

** استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران a.valizadeh@urmia.ac.ir

۱. مقدمه

یکی از پدیده‌هایی که رجالیان و محدثان در بررسی اسناد، بسیار با آن روبه‌رو می‌شوند پدیده اشتراک نام راوی است. اشتراک یکی از موانع شایع در شناخت هویت راویان به شمار می‌آید و بدین سبب از شاخه‌های مهم دانش رجال شناخته می‌شود؛ به‌طور کلی مهم‌ترین عامل اشتراک، حذف و اختصار نام راویان است. از آنجا که بسیاری از راویان، دست‌کم در نام و در مواردی در نام پدر یا کنیه مشابهت دارند، حذف نام پدر یا لقب یا کنیه راوی، منجر به اشتراک می‌شود. این شیوه در میان قدمای محدثان مرسوم بوده و به دلیل کثرت اسناد و حجم بالای روایات، از کوتاه‌ترین و رسانی‌ترین عناوین در راستای یکدست کردن نام‌ها استفاده می‌شده است؛ همچنین به نظر می‌رسد در آن مقطع زمانی، اختصار نام راوی سبب اشتباه در تطبیق نمی‌شده است.

محدث کلینی نیز در کتاب شریف کافی، بسیار از اختصار بهره گرفته است. یکی از شیوه‌های او در اختصار نقل، استفاده از عبارت «عدة من أصحابنا» می‌باشد که در کتب اربعه حدیثی، فقط در آغاز اسناد کتاب کافی دیده می‌شود. این عبارت در سرتاسر اسناد کتاب کافی، ۲۸۷۶ بار تکرار شده است.

این گروه، جمعی از مشایخ محدث کلینی هستند که وی به نامشان تصریح نکرده است اما در برخی از موارد، معلوم و در برخی دیگر ناشناخته‌اند. شناسایی این افراد بستگی به «من رووا عنه» دارد. مرحوم نجاشی و علامه حلی در رجال خود از شماری از این عده، پرده برداشته‌اند؛ طبق توضیح آنان اگر این عده از احمد بن محمد بن عیسی یا احمد بن محمد بن خالد یا سهل بن زیاد روایت کرده باشند، نام و نشان‌شان معلوم است و در غیر این صورت ناشناس‌اند و اطلاعی از آنان در دست نیست. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۳۷۸؛ حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۲۷۱ و ۲۷۲)

از میان بیش از ۲۸۰۰ سند آغاز شده با عنوان «عدة من أصحابنا»، ۱۴۵۵ مورد به روایت از راویان مسما به احمد بن محمد اختصاص دارد؛ از این تعداد، ۵۱۲ بار از احمد بن محمد بن خالد برقی^۱، ۱۲۵ بار از احمد بن محمد بن عیسی اشعری و ۳ بار از احمد بن محمد بن ابی نصر به صورت صریح و آشکار نقل شده است. اما مرحوم کلینی در ۸۱۵ سند از روی اختصار، دست به حذف قید و پسوند زده و احمد بن

محمد را به صورت مطلق آورده است. گرچه این اقدام میان محدثان متداول بوده و شاید در آن مقطع، مشکل آفرین نبوده است، موجب پدیده اشتراک روات در دوره متأخران شده و اقدام به تمییز آن‌ها ضروری می‌نماید.

در این باره ممکن است بسیاری از محققان با این پرسش‌ها مواجه شوند: «با چه روش‌هایی می‌توان راویان مشترک را تمییز داد؟ آیا روشی وجود دارد که با استفاده از آن بتوان در همه انواع مشترکات و با دقت شناسایی بالا تمییز داد؟ چگونه می‌توان امکان یا عدم امکان تمییز مشترک را کشف کرد؟»

پژوهش حاضر در صدد ارائه پاسخ علمی و استنباطی به این پرسش‌هاست؛ از این رو با تطبیق بر احمد بن محمد که شایع‌ترین نوع اشتراک در کتاب کافی است، به بررسی مسئله می‌پردازد تا روش‌های مطرح در تمییز را ارزیابی کند، امکان یا عدم امکان تمییز احمد بن محمد در حالات مختلف نقل او از راویان را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد و روش‌های فرایند تمییز در شرایط گوناگون را استخراج و معرفی کند.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، مقالاتی به بحث تمییز مشترکات و راهکارهای آن پرداخته‌اند که در جای خود سودمندند؛ از جمله: «راهکارهای تمییز مشترکات و توحید مختلفات» (پیروزفر و رضداد، ۱۳۹۳ش)، «نقش اسناد روایات در تمییز مشترکات و توحید مختلفات» (فائق و همکاران، ۱۳۹۴ش) و «نقش و عملکرد محمدتقی مجلسی در بررسی و تمییز راویان». (لطفی و شریعتی، ۱۳۹۵ش)

عمده اشکالات متوجه به تحقیقات پیشین عبارت‌اند از: پرداختن به مباحث جانبی از جمله توحید مختلفات، عدم نقد و ارزیابی روش‌های تمییز و عدم ارائه بحث تطبیقی با رویکرد جامع پژوهشی. بنابراین تا به حال به موضوع پژوهش حاضر به صورت تطبیقی و متمرکز، هیچ کتاب، پایان‌نامه و مقاله مستقلی اختصاص نیافته است.

این پژوهش با انتخاب یکی از شایع‌ترین مشترکات کتاب کافی، راهکارهای محتمل برای تمییز به دقت تحلیل و بررسی کرده و الگویی برای پیاده‌سازی روش طبقه‌شناسی و ملاحظه اسناد گوناگون برای مراحل فرایند تمییز مشترکات است. از امتیازات این پژوهش می‌توان به مواردی اشاره کرد؛ از جمله: تبیین ثمرات و ضرورت تمییز احمد

بن محمد، نقد و ارزیابی راهکارهای غالب رجالیان در تمییز، طیّ نظام‌مند فرایند تمییز، ارائه راه‌های جدید تمییز در گونه‌های مختلف اشتراک، بهره‌گیری از اسناد روایات و داده‌های کتب حدیثی و استفاده از آمارگیری و درصدسنجی نقل‌ها در تحلیل داده‌ها.

۲. بررسی ضرورت تمییز

نخستین گام برای آغاز عملیات تمییز راوی، بررسی ثمره داشتن تمییز است؛ اگر راویان هم‌نام مورد نظر، همگی ثقه باشند و فایده حدیثی یا رجالی دیگری نیز مترتب نشود، انجام تمییز ضرورتی ندارد. اما در محل بحث، به تبع شناخت اثرات مترتب بر تمییز احمد بن محمد، ضرورت پیگیری فرایند تمییز نمایان می‌شود. از این رو به سه مورد از مهم‌ترین فواید حصول تمییز در اسناد محل بحث اشاره می‌شود:

۱. عنوان احمد بن محمد میان افراد متعددی اعم از ثقه و ضعیف، مشترک است لذا اشتراک میان ثقاتِ تنها یا ضعافِ تنها نیست؛ بنابراین تمییز آن برای جداسازی احادیث صحیح از سقیم ضروری است و نپرداختن به تمییز باعث خطا در ارزیابی سندی می‌شود.

۲. تا مشایخ روایی عده من اصحابنا که همان احمد بن محمد است مشخص نشوند، مراد از عده مذکور معلوم نمی‌شود و در نتیجه نمی‌توان درباره حال آن‌ها قضاوت کرد. ممکن است تصور شود برخی افراد عده‌ای که از احمد بن خالد و احمد بن عیسی روایت می‌کنند، مانند علی بن ابراهیم قمی و محمد بن یحیی العطار، مشترک‌اند و از آنجا که هر دوی آن‌ها ثقه هستند، ما را از تمییز احمد بن محمد بی‌نیاز می‌کند. (ترابی، ۱۳۸۷ش، ص ۴۰۵) اما به نظر می‌رسد چنین نیست؛ اولاً هر نوع از عده من اصحابنا مشتمل بر افراد متفاوت ثقه و غیر ثقه‌اند و باید جداگانه مورد بررسی و سنجش قرار گیرند. ثانیاً روایتگری عده من اصحابنا فقط از احمد بن خالد و احمد بن عیسی نبوده است؛ زیرا اشتراک احمد بن محمد میان چندین نفر است و اگر راوی در واقع، غیر از احمد بن خالد و احمد بن عیسی باشد، عده روایت‌کننده از او ناشناخته خواهند بود و در نتیجه، سند مردّد می‌شود.

۳. از آنجا که همه راویان مشترک در احمد بن محمد، هم‌طبقه نبوده و در یک عصر نمی‌زیسته‌اند، مشخص کردن احمد بن محمد، در فهم سقط یا اتصال سند،

اثرگذار است. (پروزر و رضداد، ۱۳۹۳ش، ص ۴۲) گاهی با توجه به فاصله طبقاتی بین دو راوی پی برده می‌شود که واسطه میان احمد بن محمد و من روی عنه احمد یا میان عدة و احمد بن محمد ساقط شده است.

۴. تعبیر اشتراکی احمد بن محمد در کتاب کافی، بیش از دو هزار بار به چشم می‌خورد. تمییز احمد بن محمد گرچه نتیجه قابل توجهی در رجال و درایة نداشته باشد، تکلیف بیش از دو هزار روایت را روشن می‌کند که آیا قابل تمییز هستند یا خیر؟ و با چه روشی قابل تمییز هستند؟ زیرا ثمره منحصر در جداسازی راوی ثقه از ضعیف و حدیث صحیح از سقیم نیست بلکه گاهی شناخت شخص راوی موضوعیت پیدا می‌کند؛ مثلاً در راوی‌شناسی و طبقه‌شناسی و شناخت ارسال‌سندها و کشف روابط میان راویان بسیار مؤثر است.

۳. بررسی دامنه اشتراک

دومین گام در فرایند تمییز راویان، بررسی دامنه اشتراک عنوان راوی است؛ در این اقدام، همه هم‌نامان راوی مورد نظر از کتب رجالی و روایی استخراج و شناسایی می‌شوند. در زمینه پژوهش حاضر، عنوان «احمد بن محمد» میان راویان متعددی مشترک است که برخی آن‌ها را تا صد نفر شمرده‌اند. این اشتراک را افراد دارای حالاتی متفاوت اعم از وثاقت، ضعف و فساد مذهب تشکیل می‌دهند. برای تشخیص هویت راوی با عنوان مشترک، باید از راهکارهای تمییز اشتراک بهره جست که بیشتر در مبانی رجالی رجالیان متأخر یافت می‌شوند. این فرایند دارای مراحل است که اگر به ترتیب اعمال نشوند، ممکن است به شناسایی صحیح راوی نینجامد.

در این باره، نخست باید دامنه اشتراک را کاهش داده و محدودتر ساخت، سپس از روش‌های قابل پذیرشی که احتمال خطای کمتری دارند، به تمییز و تعیین مصداق خارجی راوی مورد نظر پرداخت.

به باور نگارندگان، طبقه‌شناسی راویان، عمده‌ترین شیوه برای کاهش دامنه اشتراک است؛ با توجه به ویژگی‌های موجود در ساختار سند و جایگاه عنوان راوی در سند، به قطع شرایط اولیه‌ای در مورد طبقه و دوره زمانی حیات راوی، قابل استخراج است.

برای نسبت‌سنجی این شرایط با افراد هم‌نام راوی، باید از طبقه‌شناسی بهره گرفت. طبقه‌راوی، دوره حیات علمی - حدیثی یک راوی است که شامل دوره اخذ و تحمل روایت و انتقال و نشر آن می‌شود. با در نظر گرفتن مشایخ و شاگردان راوی و همچنین اطلاعات موجود در کتب رجال، می‌توان به طبقه‌راوی پی برد.

در اسناد ۸۱۵ گانه، شناخت جایگاه احمد بن محمد به آسانی امکان‌پذیر است؛ زیرا عده من اصحابنا به یقین از مشایخ مرحوم کلینی هستند و از این رو، احمد بن محمد دو طبقه متقدم بر کلینی خواهد بود.

از آنجا که شمار هم‌نامان احمد بن محمد از صد تن تجاوز می‌کند، باید قبل از هرگونه شخصیت‌شناسی و بررسی من رووا عنه، از لحاظ سنخیت طبقه با کلینی، مورد غربالگری قرار گیرند؛ یعنی احتمال نقل کلینی از آن‌ها با یک واسطه و به فاصله دو طبقه، متصور باشد.

از این رو به بررسی ۱۷ نفر از افراد مسمًا به احمد بن محمد که در کتب روایی، روایات بیشتری نقل کرده‌اند و در کتب رجال، شناخته شده‌تر هستند می‌پردازیم:

- احمد بن محمد بن بندار ابن الربیع الأقرع الکندی: از اصحاب امام جواد علیه السلام است (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۳۷۳) و اسحاق بن محمد و سهل بن زیاد از او روایت کرده‌اند. روایات او در کافی نقل شده است.

- احمد بن محمد بن سیار الکاتب (السیاری): در زمان امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام (کشی، ۱۴۰۴ق، ص ۸۶۵؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۸۰؛ طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۳۸۴) می‌زیسته است. روایات او در کتاب کافی، تهذیب و استبصار نقل شده است.

- احمد بن محمد بن محمد بن محمد ابوغالب الزراری: وی متولد ۲۸۵ق و متوفای ۳۶۸ق است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۸۴؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۷۵) او شاگرد مرحوم کلینی و استاد ابن غضائری بوده و روایاتش در استبصار آمده است.

- احمد بن محمد بن علی بن عمر بن رباح: از اصحاب ائمه علیهم السلام نبوده بلکه استاد مرحوم نجاشی است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۹۲؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۶۵؛ همو، ۱۳۷۳ش، ص ۴۱۶) ابوغالب زراری و حمید بن زیاد از او نقل کرده‌اند و روایاتش در تهذیب آمده است.

- احمد بن محمد بن عمار الکوفی: متوفای سال ۳۴۶ق است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۷۰ و ۷۱) و تنها روایتش در تهذیب نقل شده است.

- احمد بن محمد بن یحیی العطار القمی: استاد ابن غضائری و شیخ صدوق بوده و از پدرش محمد بن یحیی نقل کرده و به قراینی در سال ۳۵۶ق زنده بوده است. (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۴۱۰) روایات او در تهذیب و استبصار نقل شده است.

- احمد بن محمد بن الحسن بن الولید: از مشایخ حدیثی شیخ مفید است (بحرالعلوم، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۱۵) و فقط او از وی نقل کرده و روایتش در تهذیب و استبصار نقل شده است.

- احمد بن محمد بن موسی ابن الصلت الاهوازی: متولد سال ۳۱۴ق و متوفای ۴۰۵ق. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۷) وی از ابن عقده روایت کرده و استاد شیخ طوسی بوده (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۱۴) و روایتش در تهذیب و استبصار نقل شده است.

- احمد بن محمد بن عبدالله بن مروان الانباری: از اصحاب امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام است. (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۶۸) معلی بن محمد از او روایت کرده و روایتش در کافی آمده است.

- احمد بن محمد بن عبدالله بن الزبیر: شخصیت او مجهول است و روایتش در کتاب کافی و تهذیب و استبصار نقل شده اما احمد بن الحسن المیثمی که از اصحاب امام کاظم و امام رضا علیهما السلام شمرده شده (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۷۴) از او روایت کرده است؛ لذا به طور طبیعی در عصر امام کاظم علیه السلام می زیسته است.

- احمد بن محمد بن علی المیثمی الکوفی: شخصیت او ناشناخته است اما محمد بن احمد بن یحیی که هم طبقه اصحاب امام هادی و عسکری علیهما السلام است^۲ از او روایت کرده و در کتاب تهذیب آمده است.

- احمد بن محمد القلانسی: شخصیت او مجهول است اما به قراینی در عصر اصحاب امام کاظم تا امام جواد علیهما السلام می زیسته^۳ البته روایت او فقط یک بار در کافی آمده است.

- احمد بن محمد بن خالد البرقی: از اصحاب امام جواد علیه السلام بوده (طوسی،

۱۳۷۳ش، ص ۳۷۳) و روایاتش در کافی، تهذیب و استبصار نقل شده است. از این رو زمان تولد او را می‌توان پیش از سال ۲۰۰ق تخمین زد، وی در سال ۲۷۴ق در زمان غیبت صغری از دنیا رفته است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۷۷؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۵۱) - احمد بن محمد بن عیسی الاشعری القمی: از اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم‌السلام است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۸۲؛ طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۳۵۱، ۳۷۳ و ۳۸۳) و روایات او در کافی، تهذیب و استبصار نقل شده است. از این رو تولد او پیش از سال ۱۸۵ق بوده و به گزارش رجالیان تا پس از احمد برقی زنده بوده است. (حلی، ۱۴۰۲ق، ص ۱۴)

- احمد بن محمد بن ابی نصر البزنطی: از اصحاب امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم‌السلام بوده (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۷۵؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۵۰؛ همو، ۱۳۷۳ش، ص ۳۳۲، ۳۵۱ و ۳۷۳) و روایتش در همه کتب اربعه آمده است. وی در حدود سال ۱۵۲ق به دنیا آمده و در سال ۲۲۱ق اندکی پس از شهادت امام جواد علیهم‌السلام وفات کرده است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۷۵)

- احمد بن محمد بن سعید ابن عقدة الکوفی: وی در سال ۲۴۹ق متولد شده (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۴۰۹) و متوفای سال ۳۳۳ق است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۹۵؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۷۰) او استاد محدث کلینی بوده و روایاتش در همه کتب اربعه نقل شده است.

- احمد بن محمد بن احمد بن طلحة بن عاصم (العاصمی): در عصر غیبت صغری می‌زیسته است. (صدوق، ۱۳۹۵ق، ص ۴۴۲) وی استاد مرحوم کلینی در بغداد بوده و بیشتر از علی بن حسن بن فضال روایت می‌کند. (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۲۷) روایات او فقط در کافی ذکر شده است.

اکنون پس از شناسایی طبقه این هفده فرد و آگاهی از دوره زمانی روایتگری آنها، می‌توان در زمینه امکان یا عدم امکان قرار گرفتن هریک از آنها در جای احمد بن محمد داوری کرد.

با توجه به توضیحات ذکر شده ذیل هر عنوان، به راحتی می‌توان فهمید که برخی از آنها نه فقط دو طبقه مقدم بر کلینی نیستند بلکه در دوره پس از او می‌زیسته و نقل

حدیث کرده‌اند؛ افرادی مانند ابو غالب زراری، احمد بن محمد بن رباح، احمد بن محمد بن عمار، احمد بن محمد بن یحیی، احمد بن محمد بن الحسن بن الولید و ابن الصلت اهوازی، هم طبقه کلینی یا متأخر از او هستند؛ لذا وی از هیچ‌یک از آن‌ها نقل روایت نکرده است.

همچنین برخی از جمله ابن عقده و عاصمی که از مشایخ بدون واسطه مرحوم کلینی به شمار می‌آیند (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۲۷؛ بسام، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۱۴۹) فقط یک طبقه پیش از او قرار دارند و نام آن‌ها بیش از بیست بار در آغاز اسناد کافی آمده است. افرادی مانند ابن ابی نصر، احمد بن محمد القلانسی و احمد بن محمد بن الزبیر سه طبقه مقدم بر او هستند؛ لذا قابلیت انطباق بر احمد بن محمد موجود در سند را ندارند. نقل‌های یک‌واسطه‌ای کلینی از ابن ابی نصر نیز به نظر می‌رسد به قرینه سایر اسناد، یا به‌خاطر سقط واسطه بوده یا تصحیف‌شده «احمد بن محمد عن ابن ابی نصر» است.

بنابراین از شمار این هفده راوی، فقط پنج نفر واجد شرایط اولیه عنوان احمد بن محمد مذکور در اسناد ۸۱۵ گانه هستند که عبارت‌اند از: احمد بن محمد بن خالد، احمد بن محمد بن عیسی، احمد بن محمد المیثمی، احمد بن محمد بن الربیع و احمد بن محمد السیاری.

ابن خالد استاد علی بن ابراهیم و محمد بن یحیی است که هر دو از مشایخ کلینی هستند. ابن عیسی نیز استاد محمد بن یحیی بوده است؛ از این رو محدث کلینی در سرتاسر کتاب کافی اغلب با یک واسطه از ابن خالد و ابن عیسی نقل می‌کند؛ البته وی در برخی موارد با دو واسطه از ابن ربیع و سیاری نقل کرده است.

۴. ارزیابی راهکارهای تمییز

پس از عملیات غربالگری راویانی که ویژگی‌های حداقلی اسناد محل بحث را دارند، باید وارد فرایند تمییز شد و شخصیت احمد بن محمد را در حالات گوناگون «من روی عنه احمد» تعیین کرد.

در نگاه نخست، راهکارهای متعددی برای تمییز مشترکات ارائه شده است؛ از جمله تبادر و انصراف به دلیل شهرت یا کثرت روایت یا قراین دیگر، دقت در اسناد دیگر، مشاهده مصادر قدیمی، شناسایی طبقه راوی، ملاحظه اساتید و شاگردان راوی و ...

صاحب معالم، ۱۳۶۲ش، ج ۱، ص ۳۸-۳۴؛ حسینی صدر، ۱۴۳۰ق، ص ۳۰۱-۳۰۳؛ مامقانی، ۱۴۳۱ق، ج ۲، ص ۱۷۰-۱۷۳) اما به نظر می‌رسد از این میان، بهترین و مطمئن‌ترین راه برای تمییز مشترکات، شناسایی استادان و شاگردان راوی است؛ رویکردی که برخی مانند محقق اردبیلی در جامع الرواة (۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۳-۶)، مرحوم بروجردی در تجرید اسناد الکافی (۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳-۱) و محقق خوبی در معجم رجال الحدیث (۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۲ و ج ۲، ص ۲۱۳) به شیوه‌های مختلف از آن بهره گرفته‌اند.

تبادر و انصراف کارکرد محدودی دارند؛ زیرا بسیاری از راویان، از شهرت برخوردار نیستند؛ روایات زیادی ندارند یا مؤلف کتاب نیستند. کشف طبقه نیز در محدود کردن دامنه اشتراک کمک می‌کند و می‌تواند اصالت جایگاه عنوان مشترک در سند را احراز نماید، ولی در تعیین قطعی مصداق راوی، کارساز نیست.

اما در مقابل، شناسایی استاد و شاگرد و استخراج روابط موجود میان راویان، می‌تواند بسیار کارآمد باشد؛ زیرا اولاً وجود اساتید و شاگردان اختصاصی انکارناپذیر است، ثانیاً در اساتید و شاگردان مشترک نیز اغلب می‌توان با مقایسه و درصdsnجی به نتیجه رسید. البته باید توجه داشت که احمد بن محمد در اسناد محل بحث به شکل یکسان، استاد روایت عده من اصحابناست و از آنجا که شناسایی خود «عده» وابسته به شناخت احمد بن محمد است، از طریق «من روی عن احمد بن محمد» نمی‌توان به نتیجه‌ای دست یافت.

بر این اساس برای تمییز احمد بن محمد از مشترکات، باید به شناسایی «من روی عن احمد بن محمد» یا همان اساتید روایت احمد بن محمد پرداخت.

برخی رجالیان نیز مانند سید صدر (نک: عاملی، بی تا) و مامقانی (بی تا، ج ۱، ص ۸۴) آشکارا سفارش کرده‌اند تا راویانی که احمد بن محمد از آن‌ها روایت کرده، مورد تتبع و استقرا قرار گیرند.

۵. اجرای راهکار برگزیده؛ استخراج داده‌های آماری

در این گام، به اجرای راهکار برگزیده یعنی استخراج داده‌های آماری در زمینه طبقه و نیز شمار نقل‌های هریک از مشایخ پرداخته می‌شود. نگارندگان با یک استخراج کلی آماری در اسناد ۸۱۵ گانه، به این نتیجه دست یافتند که احمد بن محمد بدون پسوند،

از ۸۹ عنوان نقل کرده است. انواع این نقل ها به تفکیک در جدول (۱) آمده است:
جدول (۱): روایانی که احمد بن محمد از آنها در اسناد ۸۱۵ گانه نقل کرده و عصر زندگی آنها

عصر ائمه <small>علیهم السلام</small>	راوی	عصر ائمه <small>علیهم السلام</small>	راوی
امام هشتم و نهم	محمد بن الحسن بن ابی خالد	امام هفتم، هشتم و نهم زنده در ۲۱۵ق	علی بن الحکم
امام هفتم و هشتم	معمر بن خلاد	امام هشتم، نهم و دهم زنده در ۲۵۴ق	حسین بن سعید
امام هشتم، نهم و دهم	ابراهیم الهمدانی	امام هشتم، نهم و دهم زنده در ۲۲۰ق	حسن بن علی الوشاء
امام ششم	اصرم بن حوشب	امام هفتم و هشتم	قاسم بن یحیی
امام ششم، هفتم و هشتم	بکر بن محمد	امام هفتم، هشتم و نهم متوفای ۲۲۴ق	حسن بن محبوب
امام هفتم، هشتم، نهم و دهم متوفای ح ۲۷۰ق	یعقوب بن یزید	امام هشتم و نهم متوفای ۲۲۴ق	حسن بن علی بن فضال
امام ششم و هفتم	ابوسعید المکاری	امام هشتم و نهم	محمد بن سهل
مجهول	احمد بن ابی داود	غیبت صغری	ابوالعباس الکوفی
امام دهم	الحسن بن ظریف	امام هفتم، هشتم و نهم	بکر بن صالح
امام هشتم، نهم، دهم و یازدهم	ایوب بن نوح	امام هفتم، هشتم و نهم متوفای ح ۲۲۰ق	علی بن حدید
امام هشتم	الحسین بن اسلم	امام هشتم	علی بن احمد بن اشیم
مجهول	محمد بن عیسی الأرمینی	امام ششم	محمد بن یحیی الخثعمی
مجهول	حسن بن الحسن اللؤلؤی	امام هفتم و هشتم	محمد بن یحیی الخزاز
امام دهم و یازدهم	محمد بن ابی الصهبان	امام هفتم، هشتم و نهم متوفای ۲۲۰ق	محمد بن سنان
مجهول	ابومحمد المدائنی	امام هفتم و هشتم	علی بن النعمان
امام ششم، هفتم، هشتم و نهم متوفای ۲۰۸ یا ۲۰۹ق	حماد بن عیسی	همعصر احمد بن محمد بن عیسی	محمد بن علی
مجهول	محمد بن الحسن	امام هشتم، نهم و دهم زنده در ۲۲۹ق	علی بن مهزیار
امام هفتم، هشتم و نهم - متوفای ۲۱۰ق	صفوان بن یحیی	امام نهم، دهم و یازدهم	محمد بن عیسی
مجهول	عبدالله بن الخزرج	امام نهم	شاذان بن الخلیل
امام هفتم و هشتم	عبدالله بن ابراهیم	امام هفتم و هشتم	اسماعیل بن سعد
امام هشتم و نهم	عبدالله بن الصلت	مجهول	الحسن بن علی

محمد بن اسماعیل	امام هفتم، هشتم و نهم	نوح بن شعیب	امام نهم
عثمان بن عیسی	امام هفتم، هشتم و نهم	جعفر بن المثنی	امام هشتم
احمد بن محمد بن ابی نصر	امام هفتم، هشتم و نهم متوفای ۲۲۱ق	عمر بن عبدالعزیز	مجهول
عبدالله بن محمد الحجال	امام هشتم و نهم	عبدالرحمن بن حماد	همعصر احمد بن محمد بن خالد
محمد بن ابی عمیر	امام هشتم و نهم متوفای ۲۱۷ق	عبدالعظیم الحسنی	امام نهم و دهم متوفای ۲۵۲ق
عبدالرحمن بن ابی نجران	امام هشتم و نهم	رفاعة بن موسی	امام ششم، هفتم و هشتم زنده در ۱۸۳ق
حسن بن علی بن یقظین	امام هفتم، هشتم و نهم	صالح بن سندی	امام دهم و یازدهم و غیبت صغری
حسین بن موسی	امام هفتم	علی بن الریان	امام دهم و یازدهم، زنده در ۲۵۴ق
محمد بن خالد ^ه	امام هفتم، هشتم و نهم متوفای ح ۲۲۰ق	یعقوب بن عبدالله	امام هفتم و هشتم
جعفر بن یحیی	امام ششم، هفتم و هشتم	حمزة بن یعلی	امام هشتم، نهم و دهم
هیثم بن ابی مسروق	امام نهم	عمران بن محمد	امام هشتم و نهم
معاویة بن حکیم	امام هشتم، نهم و دهم	ابویحیی الواسطی	امام یازدهم و غیبت صغری
علی بن سیف	امام هشتم و نهم	ابوقتادة القمی	امام ششم و هفتم
مروک بن عبید	امام نهم	منصور بن العباس	امام نهم و دهم
موسی بن القاسم	امام هشتم و نهم	عباس بن عامر	امام ششم و هفتم
عمر و بن عثمان	امام هشتم و نهم	سعد بن ابی خلف	امام ششم، هفتم و هشتم
محسن بن احمد	امام هفتم و هشتم	حسین بن سیف	امام هشتم و نهم
محمد بن الحسن زعلان	مجهول	اسماعیل بن عیسی	امام هفتم و هشتم
سهل بن زیاد	امام نهم، دهم و یازدهم زنده در ۲۵۵ق	أبیه	-
عبدالله بن علی	مجهول	بعض اصحابنا	مجهول
علی بن اسباط	امام هشتم و نهم	بعض من رفعه	مجهول
الحسن بن علی الکوفی	امام هشتم و نهم	بعض اصحابه	مجهول
صالح بن سعید	امام ششم و هفتم	من ذکره	مجهول

طبق داده‌های جدول (۱)، ۸۳ راوی با نام ذکر شده است. در پنج مورد پایانی نیز به نام مشخصی اشاره نشده است، علاوه بر آن در هفت سند دیگر نیز من روی عنه احمد ذکر نشده و مرسل‌اند.

به نظر می‌رسد برای تشخیص مقصود از احمد بن محمد، هریک از ۸۳ نوع سند از

اسناد ۸۱۵ گانه را باید جزئی و جداگانه بررسی کرد. همه ۸۱۵ سند از لحاظ «من روی عن احمد» در حالت یکسانی قرار دارند، ولی «من روی عنه احمد» متفاوت است؛ لذا نمی توان به شکل مطلق و به صورت یکسان، قاعده‌ای در زمینه مصداق عنوان احمد بن محمد در اسناد «عدة من اصحابنا عن احمد بن محمد» ارائه کرد. برخی رجالیان نیز به همین امر معترف‌اند. (شبییری، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۲۰۳)

بنابراین با یک تتبع و بررسی آماری دیگر، شمار نقل‌های هریک از پنج فرد حائز شرایط اولیه از ۸۳ راوی مذکور، از کتاب کافی استخراج می‌شود تا پس از در صدسنجی، مورد تحلیل و استنتاج قرار گیرد. البته از آنجا که احمد بن محمد بن الربیع و احمد بن محمد المیشمی از هیچ‌یک از راویان مذکور نقل نکرده‌اند، در جدول (۲) نقل‌های سه فرد باقی مانده بررسی می‌شود.

جدول (۲): در هر ردیف، عدد نخست شمار دفعات نقل در سند عدة من اصحابنا و عدد دوم شمار

دفعات کل نقل‌های بی‌واسطه در کتاب کافی است.^۶

احمد بن محمد السیاری	احمد بن محمد بن عیسی	احمد بن محمد بن خالد	احتمالات احمد من روی عنه احمد
-	۱۹ بار - ۱۰۸ بار	۱۵ بار - ۱۷ بار	علی بن الحکم
-	۳۲ بار - ۱۱۶ بار	۱ بار - ۱ بار	حسین بن سعید
-	۱ بار - ۸ بار	۱ بار - ۲ بار	حسن بن علی الوشاء
-	۶ بار	۸ بار - ۸ بار	قاسم بن یحیی
-	۹ بار - ۱۵۰ بار	۱۵ بار - ۱۵ بار	حسن بن محبوب
-	۵ بار - ۵۶ بار	۱۸ بار - ۱۷ بار	حسن بن علی بن فضال
-	-	-	محمد بن سهل بن الیسع
-	-	-	ابوالعباس الکوفی
-	۳ بار	۳ بار - ۳ بار	بکر بن صالح
-	۸ بار	۱ بار - ۱ بار	علی بن حدید
-	۲ بار - ۴ بار	-	علی بن احمد بن اشیم
-	-	-	محمد بن یحیی الخثعمی
-	۲ بار - ۱۵ بار	-	محمد بن یحیی الخزاز
-	۵ بار - ۶۵ بار	۲ بار -	محمد بن سنان
-	۱ بار - ۱۹ بار	-	علی بن النعمان
-	-	۳۸ بار - ۳۹ بار	محمد بن علی

-	-	۱ بار	-	-	علی بن مهزیار
-	-	۲ بار - ۱۰ بار	-	۱۱ بار - ۱۱ بار	محمد بن عیسی بن عبید
-	-	۱ بار	-	-	شاذان بن الخلیل
-	-	۱ بار	-	-	اسماعیل بن سعد
-	-	۴ بار	-	-	الحسن بن علی
-	-	۳ بار - ۲۷ بار	-	۴ بار - ۴ بار	محمد بن اسماعیل
-	-	۹ بار	-	۱۱۰ بار - ۱۱۲ بار	عثمان بن عیسی
-	-	۹ بار - ۳۵ بار	-	۱۵ بار - ۱۵ بار	احمد بن محمد بن ابی نصر
-	-	۲ بار - ۱۳ بار	-	۱ بار - ۱ بار	عبدالله بن محمد الحجال
-	-	۹ بار - ۳۲ بار	-	-	محمد بن ابی عمیر
-	۱ بار	۱ بار - ۱۰ بار	-	۳ بار - ۳ بار	عبدالرحمن بن ابی نجران
-	۱ بار	۱ بار - ۳ بار	-	۱ بار - ۱ بار	حسن بن علی بن یقظین
-	-	-	-	-	حسین بن موسی
-	-	۳ بار - ۴۷ بار	-	۲ بار - ۳ بار	محمد بن خالد
-	-	-	-	-	جعفر بن یحیی
-	-	۲ بار	-	۱ بار	هیشم بن ابی مسروق
-	-	۱ بار - ۱ بار	-	-	معاویة بن حکیم
-	-	۲ بار	-	-	علی بن سیف
-	-	۲ بار	-	-	مروک بن عبید
-	-	۱ بار	-	-	موسی بن القاسم
-	-	-	-	۵ بار - ۵ بار	عمرو بن عثمان
-	-	-	-	-	محسن بن احمد
-	-	۱ بار - ۳ بار	-	-	محمد بن الحسن زعلان
-	-	-	-	-	سهل بن زیاد
-	-	-	-	-	عبدالله بن علی
-	۲ بار	۱ بار	-	۴ بار - ۴ بار	علی بن اسباط
-	-	۷ بار	-	-	الحسن بن علی الکوفی
-	-	-	-	-	صالح بن سعید
-	-	۱ بار - ۱ بار	-	-	محمد بن الحسن بن ابی خالد
-	-	۱ بار - ۱۵ بار	-	-	معمر بن خلاد
-	-	-	-	۱ بار - ۱ بار	ابراهیم الهمدانی
-	-	-	-	-	اصرم بن حوشب

-	-	-	-	بکر بن محمد
-	-	-	۵ بار - ۵ بار	یعقوب بن یزید
-	-	-	-	ابوسعید المکاری
-	-	۱ بار - ۲ بار	-	احمد بن ابی داود
-	-	-	۱ بار - ۱ بار	الحسن بن ظریف
-	-	-	-	ایوب بن نوح
-	-	-	-	الحسین بن اسلم
-	-	-	-	محمد بن عیسی الأرمینی
-	-	-	۱ بار - ۲ بار	حسن بن الحسین اللؤلؤی
-	-	-	-	محمد بن ابی الصهبان
-	-	۱ بار - ۱ بار	-	ابومحمد المدائنی
-	-	۴ بار	۱ بار	حماد بن عیسی
-	-	-	-	محمد بن الحسن
-	-	۵ بار	۲ بار - ۲ بار	صفوان بن یحیی
-	-	-	-	عبدالله بن الخزرج
-	-	-	-	عبدالله بن ابراهیم المدائنی
-	-	۳ بار	-	عبدالله بن الصلت
-	-	-	۳ بار - ۳ بار	نوح بن شعیب
-	-	-	۱ بار - ۱ بار	جعفر بن المثنی
-	-	۴ بار	-	عمر بن عبدالعزیز
-	-	۱ بار	۳ بار - ۳ بار	عبدالرحمن بن حماد
-	-	-	۲ بار - ۲ بار	عبدالعظیم الحسنی
-	-	-	-	رفاعة بن موسی
-	-	-	-	صالح بن سندی
-	-	-	-	علی بن الریان
-	-	۱ بار	-	یعقوب بن عبدالله
-	-	۱ بار - ۱ بار	-	حمزة بن یعلی
-	-	-	-	عمران بن محمد
-	-	۵ بار	-	ابویحیی الواسطی
-	-	-	-	ابوقتادة القمی
-	-	-	۳ بار - ۳ بار	منصور بن العباس
-	-	-	-	عباس بن عامر

-	-	-	-	سعد بن ابی خلف
-	-	- ۱ بار	- ۱ بار	حسین بن سیف
-	-	-	-	اسماعیل بن عیسی
-	-	- ۲ بار	- ۱۹۷ بار - ۲۲۹ بار	عن أبیه

جدول (۳): نقل‌ها در کتب روایی قدما غیر از کافی

احمد بن محمد بن محمد بن خالد	احمد بن محمد بن عیسی	احمد بن محمد بن محمد بن ابی نصر	احمد بن محمد السیاری	محتملات احمد من روی عنده احمد
محاسن و امالی صدوق	تهذیب، استبصار، امالی مفید و طوسی، کامل الزیارات و کتب صدوق ^۷	-	-	علی بن الحکم
امالی صدوق	تهذیب، استبصار، تفسیر قمی، امالی طوسی و کتب صدوق	-	-	حسین بن سعید
محاسن و معانی الاخبار	تهذیب، استبصار، علل الشرائع، خصال و کامل الزیارات	-	-	حسن بن علی الوشاء
محاسن، خصال، معانی الاخبار و امالی صدوق	کامل الزیارات، معانی الاخبار و امالی صدوق	-	علل الشرائع فقط ۱ بار	قاسم بن یحیی
محاسن و خصال	محاسن، تهذیب، استبصار، امالی طوسی و کتب صدوق	-	-	حسن بن محبوب
محاسن، تهذیب، استبصار و خصال	تهذیب، استبصار، کامل الزیارات و کتب صدوق	-	-	حسن بن علی بن فضال
-	تهذیب، استبصار و من لایحضر	-	-	محمد بن سهل بن الیسع
-	-	-	-	ابوالعباس الکوفی
محاسن و تهذیب	تهذیب، استبصار، خصال، امالی طوسی و مفید	-	-	بکر بن صالح
محاسن، خصال و معانی الاخبار	تهذیب، استبصار، تفسیر قمی و علل الشرائع	-	-	علی بن حدید
-	تهذیب، استبصار، من لایحضر، علل الشرائع و کامل الزیارات	-	-	علی بن احمد بن اشیم
-	-	-	-	محمد بن یحیی الخثعمی
محاسن و تهذیب هر کدام ۱ بار و بیشتر با واسطه آمده	تهذیب، استبصار و کتب صدوق	-	-	محمد بن یحیی الخزاز

-	-	تهذیب، استبصار، عیون الاخبار و ثواب الاعمال	تهذیب و علل الشرائع	محمد بن سنان
-	-	تهذیب، معانی الاخبار و امالی مفید	-	علی بن النعمان
کافی، تهذیب و علل الشرائع	-	-	محاسن	محمد بن علی
-	-	تهذیب و استبصار	-	علی بن مهزیار
محاسن فقط ۱ بار	-	تهذیب و استبصار	محاسن، تهذیب و کتب صدوق	محمد بن عیسی بن عبید
-	-	-	-	شاذان بن الخلیل
-	-	تهذیب و استبصار	-	اسماعیل بن سعد
-	-	تهذیب و استبصار	-	الحسن بن علی
-	-	تهذیب، استبصار، کتب صدوق و کامل الزیارات	محاسن	محمد بن اسماعیل
-	-	تهذیب، استبصار و کتب صدوق	محاسن، تهذیب، استبصار و کتب صدوق	عثمان بن عیسی
-	-	تهذیب، استبصار و کتب صدوق	محاسن، رجال کشی و امالی صدوق	احمد بن محمد بن ابی نصر
-	-	تهذیب، استبصار، رجال کشی و کتب صدوق	محاسن	عبد الله بن محمد الحجّال
-	-	تهذیب، استبصار، امالی طوسی و مفید و کتب صدوق	-	محمد بن ابی عمیر
-	-	تهذیب، استبصار، کامل الزیارات و کتب صدوق	محاسن، تهذیب و امالی صدوق	عبدالرحمن بن ابی نجران
-	-	تهذیب، استبصار، علل الشرائع و امالی صدوق	محاسن	حسن بن علی بن یقظین
-	کافی، استبصار و توحید	امالی صدوق فقط ۱ بار	-	حسین بن موسی
امالی طوسی فقط ۱ بار	-	تهذیب، استبصار، خصال و توحید	خصال و ثواب الاعمال هر کدام ۱ بار	محمد بن خالد
-	-	-	-	جعفر بن یحیی
-	-	تهذیب، استبصار، امالی طوسی و مفید	محاسن فقط ۱ بار	هیثم بن ابی مسروق
-	-	تهذیب، استبصار و کامل الزیارات	محاسن فقط ۱ بار	معاویة بن حکیم

-	-	تهذیب، استبصار و کتب صدوق	محاسن و تفسیر قمی	علی بن سیف
-	-	تهذیب، امالی طوسی و مفید	محاسن	مروک بن عبید
-	-	تهذیب، استبصار، کتب صدوق و کامل الزیارات	محاسن	موسی بن القاسم
-	-	کامل الزیارات فقط ۱ بار	محاسن و تهذیب	عمرو بن عثمان
-	-	تهذیب و استبصار	محاسن و ثواب الاعمال	محسن بن احمد
-	-	تهذیب و استبصار	-	محمد بن الحسن زعلان(علان)
-	-	اختصاص مفید فقط ۱ بار	محاسن ۲ بار	سهل بن زیاد
-	-	-	محاسن فقط ۲ بار	عبدالله بن علی
تهذیب و عیون الاخبار	-	تهذیب، استبصار، امالی طوسی و کامل الزیارات	محاسن و تهذیب ولی با واسطه بیشتر است	علی بن اسباط
-	-	-	-	الحسن بن علی الکوفی
-	من لایحضر و ثواب الاعمال	با او عطف شده اند	-	صالح بن سعید
-	-	تهذیب ۲ بار	-	محمد بن الحسن بن ابی خالد
-	-	تهذیب و استبصار	-	معمر بن خلاد
-	-	تهذیب و استبصار هر کدام ۱ بار	تهذیب	ابراهیم الهمدانی
-	-	-	-	اصرم بن حوشب
-	-	تهذیب و استبصار هر کدام ۱ بار	-	بکر بن محمد
-	-	بصائر الدرجات فقط ۱ بار و بیشتر با او عطف شده	محاسن، تهذیب و ثواب الاعمال	یعقوب بن یزید
-	کافی و تهذیب	تهذیب فقط ۱ بار	-	ابوسعید المکاری
-	-	کامل الزیارات فقط ۲ بار	-	احمد بن ابی داود
-	-	-	محاسن	الحسن بن ظریف
-	-	علل الشرائع فقط ۱ بار	محاسن	ایوب بن نوح
-	-	-	-	الحسین بن اسلم
-	-	-	محاسن	محمد بن عیسی الأرمینی
-	-	-	محاسن	حسن بن الحسن للؤلؤی
-	-	تهذیب و استبصار	-	محمد بن ابی الصهبان
-	-	تهذیب	-	ابو محمد المدائنی

-	تهذیب فقط ۱ بار	تهذیب و استبصار	-	حماد بن عیسی
-	-	-	-	محمد بن الحسن
-	کافی، تهذیب، استبصار و بصائر الدرجات	تهذیب و استبصار	-	صفوان بن یحیی
-	-	-	-	عبدالله بن الخزرج
-	-	-	-	عبدالله بن ابراهیم المدائنی
-	-	تهذیب، استبصار و امالی صدوق	محاسن	عبدالله بن الصلت
-	-	امالی صدوق فقط ۱ بار	محاسن	نوح بن شعیب
-	-	تهذیب ۲ بار	-	جعفر بن المثنی
-	-	محاسن، رجال کشی و اختصاص مفید	محاسن	عمر بن عبدالعزیز
-	کافی و علل الشرائع هر کدام ۱ بار	-	محاسن	عبدالرحمن بن حماد
-	-	-	محاسن، علل الشرائع و ثواب الاعمال	عبدالعظیم الحسنی
-	کافی و تهذیب	-	-	رفاعة بن موسی
-	-	-	محاسن	صالح بن سندی
-	-	-	محاسن	علی بن الریان
-	-	کامل الزیارات فقط ۱ بار	-	یعقوب بن عبدالله
-	-	تهذیب و استبصار هر کدام ۱ بار	-	حمزة بن یعلی
-	-	استبصار فقط ۱ بار	-	عمران بن محمد
-	-	تهذیب، استبصار، علل الشرائع، نخصال و کامل الزیارات	-	ابویحیی الواسطی
-	-	تهذیب و استبصار	-	ابوقتادة القمی
-	-	-	محاسن و تهذیب	منصور بن العباس
-	-	تهذیب و امالی طوسی	محاسن فقط ۱ بار و بیشتر با واسطه است	عباس بن عامر
-	-	-	-	سعد بن ابی خلف
-	-	کتاب صدوق	تهذیب	حسین بن سیف
-	-	-	-	اسماعیل بن عیسی

۶. تحلیل داده‌ها و تفکیک مشایخ

آخرین مرحله مورد نظر در انجام تمییز، دسته‌بندی مشایخ راوی بر اساس داده‌های آماری استخراج شده و تحلیل آن‌هاست. طبق داده‌های دو جدول فوق، می‌توان راویان یادشده را در سه گروه دسته‌بندی کرد؛ ۱. راویانی که هم‌نامان احمد بن محمد از آن‌ها نقلی نکرده‌اند؛ ۲. راویانی که از مشایخ مشترک هم‌نامان احمد بن محمدند؛ ۳. راویانی که از مشایخ حدیثی مختص به یکی از هم‌نامان احمد بن محمد هستند.

گروه اول: هم‌نامان احمد بن محمد از ده نفر از راویان مذکور، هیچ روایتی نقل نکرده‌اند و رابطه اخذ میان آن‌ها وجود ندارد؛ این افراد عبارت‌اند از: ابوالعباس الکوفی، محمد بن یحیی الخثعمی، جعفر بن یحیی، اصرم بن حوشب، حسین بن اسلم، محمد بن الحسن، عبدالله بن الخزرج، عبدالله المدائنی، سعد بن ابی خلف و اسماعیل بن عیسی. این گروه را افرادی تشکیل می‌دهند که هم‌طبقه با هم‌نامان احمد بن محمد، متأخر از او یا بیش از یک طبقه متقدم بر او بوده‌اند لذا رابطه نقل مستقیم میان آن‌ها رخ نداده است. این نوع اسناد با احتمال وقوع سقط در سند یا تحریف آن قابل توجیه‌اند.

گروه دوم: ۳۱ نفر از راویان یادشده، از مشایخ مشترک هم‌نامان احمد بن محمد هستند و با توجه به نقل کتب حدیثی قدما، رابطه نقل مستقیم میان آن‌ها برقرار است. لازم است توجه شود که منظور از اشتراک مشایخ، صرف نقل تک‌باره هم‌نامان احمد بن محمد از مشایخ نیست بلکه باید حداقل دو بار روایت کرده باشند تا رابطه استادی و شاگردی محرز شود.

این مشایخ مشترک عبارت‌اند از: علی بن الحکم، حسین بن سعید، حسن بن علی الوشاء، قاسم بن یحیی، حسن بن محبوب، ابن فضال، بکر بن صالح، علی بن حدید، محمد بن یحیی الخزاز، محمد بن سنان، محمد بن علی، محمد بن عیسی، محمد بن اسماعیل، عثمان بن عیسی، ابن ابی نصر، عبدالله الحجال، ابن ابی نجران، ابن یقطین، محمد بن خالد، هیشم بن ابی مسروق، علی بن سیف، مروک بن عبید، موسی بن القاسم، محسن بن احمد، علی بن اسباط، ابراهیم الهمدانی، صفوان بن یحیی، عبدالله بن الصلت، عمر بن عبدالعزیز، عبدالرحمن بن حماد و حسین بن سیف.

با وجود اشتراک در مشایخ، برای تمییز در این موارد، نمی‌توان از طریق «مشیخه یا

همان من روی عنه احمد» به نتیجه‌ای دست یافت بلکه باید قراین دیگری ضمیمه شود. بنابراین رجالیانی مانند مرحوم مامقانی و شبیری، در این تمییز دچار خطا شده‌اند؛ آن‌ها در روایت احمد بن محمد از بکر بن صالح، قاسم بن یحیی، عثمان بن عیسی (شبیری، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۱۲۰)، صفوان بن یحیی، محمد بن اسماعیل و عمر بن عبدالعزیز (مامقانی، بی تا، ج ۱، ص ۸۴)، حکم به تعیین احمد بن عیسی داده‌اند، در حالی که از طرفی همه این افراد از مشایخ مشترک ابن عیسی و ابن خالد یا سیاری و ابن ابی نصرند و از طرف دیگر، قرینه‌ای بر تمییز آن‌ها وجود ندارد یا اگر هم باشد، به تعیین احمد بن خالد منتهی می‌شود.^۱ همچنین در موارد نقل از محمد بن علی (شبیری، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۱۸۳)، محمد بن عیسی و حسن بن علی بن یقظین (مامقانی، بی تا، ج ۱، ص ۸۴)، مقصود از احمد بن محمد را ابن خالد دانسته‌اند، در حالی که تمییز در این سه روای به نتیجه نمی‌انجامد و میان هم‌نامان مشترک است.

البته به نظر می‌رسد این رجالیان معترف به این مسئله هستند و فقط در تطبیق صغرا دچار اشتباه شده‌اند؛ برای نمونه مامقانی می‌نویسد: در برخی موارد تمییز احمد بن محمد ممکن نیست؛ زیرا ابن عیسی و ابن خالد هر دو در طبقه یکسانی قرار دارند و در بسیاری از مواقع، از افراد مشترکی روایت می‌کنند. (مامقانی، بی تا، ج ۱، ص ۸۴) با توجه به اشکال مذکور، برای ادامه فرایند تمییز در دسته دوم، باید در پی قراین دیگری بود؛ زیرا منابع رجالی همواره نمی‌توانند اطلاعات کافی برای شناسایی راویان در اختیار حدیث‌پژوه قرار دهند و باید از جوامع حدیثی و اسناد روایات نیز بهره برد. به‌رغم پدیده اشتراک مشایخ در راویان هم‌نام، قراین کاربردی متعددی می‌توانند در تمییز راوی، اثرگذار باشند. شناسایی این قراین، مجال مستقلی می‌طلبد ولی در اینجا برحسب استقرار نگارندگان به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. نقل یکی از هم‌نامان از آن راوی نسبت به دیگران بیشتر باشد و تفاوت قابل توجهی داشته باشند مانند احمد بن خالد که بیش از ۱۱۰ بار از عثمان بن عیسی نقل کرده، در حالی که تعداد روایات ابن عیسی از او به بیست مورد نمی‌رسد. نیز مانند احمد بن عیسی که بیش از ۱۱۶ بار از حسین بن سعید روایت کرده است.

۲. فقط یکی از هم‌نامان در عصر مشترکی با آن راوی زیسته و احتمال سقوط واسطه

در بقیه افراد وجود داشته باشد، در این صورت اگر قرینه‌ای بر ارسال سند موجود نباشد، منظور از عنوان مشترک، فردی است که امکان درک مستقیم راوی پیشین را داشته باشد. مانند محمد بن یحیی الخزاز و قاسم بن یحیی که هر دو در عصر امام کاظم و امام رضا علیهما السلام می‌زیسته‌اند (ابن غضائری، ۱۴۲۲ق، ص ۱۶؛ برقی، ۱۳۴۲ش، ص ۵۵؛ طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۳۶۳ و ۳۶۴) و فقط احمد بن عیسی می‌توانسته آن‌ها را درک کند.

۳. کتب روایی دیگر مانند کتب شیخ طوسی و صدوق، آشکارا قید احمد بن محمد را مشخص کرده باشند؛ مانند روایت احمد بن محمد از علی بن اسباط که شیخ طوسی او را ابن عیسی دانسته است. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۹، ص ۳۱۲؛ همو، ۱۳۹۰ق، ج ۴، ص ۱۶۵)

۴. قدمای رجالی مانند نجاشی و شیخ طوسی، کتاب آن راوی را به واسطه یک نفر مشخص از هم‌نامان نقل کرده باشند؛ مانند کتاب عمر بن عبدالعزیز که شیخ طوسی و نجاشی آن را به واسطه احمد بن عیسی نقل کرده‌اند. (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۴۳۴؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۸۴)

۵. در کتاب کافی، فقط یکی از هم‌نامان از آن راوی نقل کرده و بقیه در کتب دیگر از او نقل کرده‌اند؛ مانند محمد بن علی که در کتاب کافی، فقط احمد بن خالد از او روایت کرده؛ گرچه در کتب دیگر، سیاری نیز از او نقل کرده است.

۶. نقل یکی از هم‌نامان از آن راوی، در قالب عدة من اصحابنا عن احمد بن محمد، بیشتر از دیگران باشد؛ مانند عدة من اصحابنا عن احمد بن خالد عن محمد بن عیسی که یازده بار تکرار شده و بیش از عبارت مشابه در احمد بن عیسی است.

۷. فرد مذکور در جلد یا باب مشخصی از کتاب کافی روایت کرده باشد؛ مانند احمد بن خالد در کتاب الدعاء (شیری، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۲۰۳) و احمد بن عیسی در کتاب الحج. (همان، ج ۱، ص ۳۹۰)

۸. نقل‌های یکی از هم‌نامان از آن راوی، همیشه بدون واسطه باشد ولی نقل‌های بقیه افراد گاهی نیز با واسطه باشد؛ مانند نقل از محمد بن سنان که احمد بن عیسی بیش از ۶۵ بار بدون واسطه نقل کرده ولی روایت بی‌واسطه احمد بن خالد فقط دو بار است و در سایر موارد با واسطه نقل کرده است.

گروه سوم: در این گروه، فقط یکی از هم‌نامان احمد بن محمد از آن‌ها نقل کرده و

بر اساس آن ۴۲ نفر از این راویان را می‌توان استاد حدیثی خاص دانست؛ لذا به آسانی می‌توان از این طریق، شخصیت احمد بن محمد را تمییز داد. بنابراین از میان ۸۳ راوی‌ای که احمد بن محمد بدون قید از آنها نقل کرده، از طریق شناسایی مروی عنه، فقط می‌توان به تمییز احمد در حالت نقل از این گروه راویان پرداخت.

در این بخش، ضمن تحلیل داده‌های جدول (۲) و (۳)، نتایج آن نیز باید طبق داده‌های دوره حیات راویان در جدول (۱)، صحت‌سنجی شوند. البته نتایج جدول (۲) و (۳) در کتاب کافی و غیر آن، تفاوت‌هایی نیز دارند ولی این تفاوت‌ها در کشف رابطه استاد و شاگردی، مشکل‌ساز نیست و مانعی ایجاد نمی‌کند.

تحلیل داده‌های جدول نسبت به دسته سوم چندان ضروری به نظر نمی‌رسد ولی در اینجا برای نمونه، مهم‌ترین موارد تحلیل و بررسی می‌شود:

محمد بن ابی عمیر: روایت‌کننده از او احمد بن عیسی است و هر دو عصر امام رضا و جواد علیهما السلام را درک کرده‌اند. احمد بن عیسی شاگرد او بوده (شیری، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۲۸۳) و روایت احمد بن خالد از او ثابت نشده است. (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۰)

حسین بن موسی: کسی از میان پنج فردی که در غربالگری اولیه انتخاب شدند از او نقل نکرده است؛ همچنین هیچ‌یک از آنها عصر امام کاظم علیه السلام را درک نکرده‌اند. تنها کسی که با عنوان احمد بن محمد، سابقه نقل از او دارد ابن ابی نصر است و هر دو آن‌ها عصر امام کاظم علیه السلام را درک کرده‌اند.

البته از طرفی ابن عیسی سه بار با واسطه از حسین بن موسی روایت کرده؛ لذا این احتمال هم می‌رود که مقصود، او بوده و در سند، افتادگی رخ داده باشد؛ گرچه وقوع سقط در سند، خلاف اصل است.

معاویة بن حکیم: احمد بن عیسی از او نقل کرده و هر دوی آن‌ها عصر امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام را درک کرده‌اند. البته احمد بن خالد نیز یک بار در محاسن از او نقل کرده ولی این مقدار برای اثبات رابطه اخذ کافی نیست.

قید ابن عیسی در سند روایت الارشاد مفید (۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۲۴۹) و الغیبة طوسی (۱۴۱۷ق، ص ۳۶) به روشنی ذکر شده و مؤید این مدعاست.

عمرو بن عثمان: کسی که از او روایت کرده، احمد بن خالد است و هر دوی آن‌ها

عصر امام جواد علیه السلام را درک کرده‌اند. البته احمد بن عیسی نیز یک روایت از او در *کامل الزیارات* نقل کرده ولی این مقدار، رابطه استاد و شاگردی را ثابت نمی‌کند. سخن مرحوم نجاشی و شیخ طوسی نیز شاهد بر این مدعاست؛ ایشان گزارش کرده‌اند که کتاب عمرو بن عثمان به واسطه احمد بن خالد نقل شده است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۲۸۷؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۳۱۸) همچنین از رجالیانی که به تمیز مشترکات پرداخته‌اند، مرحوم مامقانی (بی تا، ج ۱، ص ۸۴) این نظر را به صراحت پذیرفته است.

سهل بن زیاد: احمد بن خالد از او دو بار نقل کرده و احمد بن عیسی فقط یک بار نقل کرده است؛ همچنین آن‌ها در یک عصر در قم می‌زیسته‌اند؛ لذا ممکن است تصور شود که این اشتراک قابل تمیز نیست. اما رابطه اخذ احمد بن عیسی از سهل بن زیاد را نمی‌توان اثبات کرد؛ زیرا فقط یک بار از سهل نقل کرده بلکه سهل از او سه بار روایت کرده است، نیز اخراج سهل بن زیاد از قم توسط احمد بن عیسی (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ص ۱۸۵) می‌تواند شاهی بر عدم اعتماد وی به سهل باشد.

سیاری و ابن ابی نصر نیز روایتی از او نقل نکرده‌اند؛ بنابراین راوی از او احمد بن خالد است.

صالح بن سعید: در میان افراد مشترک، فقط ابن ابی نصر از او روایت کرده است و هر دوی آن‌ها عصر امام کاظم علیه السلام را درک کرده‌اند.

شبیری گمان کرده مقصود، ابن عیسی است و از آنجا که نقل مستقیم از او معهود نیست، احتمال داده که سقط در سند رخ داده است (شبیری، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۲۱۰ و ۲۱۱) درحالی که با ملاحظه اسناد دیگر، فقط ابن خالد با واسطه از صالح بن سعید روایت کرده است نه ابن عیسی.

البته از آنجا که نقل بدون واسطه من اصحابنا از ابن ابی نصر ممکن نیست (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۴۵ و ۲۴۶) و میان آن‌ها دو طبقه فاصله وجود دارد، به نظر می‌رسد واسطه میان آن‌ها افتاده باشد.

یعقوب بن یزید: احمد بن خالد از او نقل کرده است و هر دو عصر امام جواد و هادی علیه السلام را درک کرده‌اند. البته ابن عیسی نیز یک بار نقل کرده ولی برای تحقق رابطه اخذ حدیث، کفایت نمی‌کند.

علاوه بر آن، شبیری احتمال می‌دهد در نقل احمد بن عیسی از او، تحریف رخ داده باشد و اصل آن، محمد بن احمد بن یحیی باشد (شبیری، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۱۹۹ و ۲۰۰)؛ زیرا از طرفی، تحریف محمد بن احمد بن یحیی در اسناد بسیار واقع شده (برای نمونه: خوبی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۳۰-۲۳۷) و از طرف دیگر، روایت او از یعقوب بن یزید بیشتر است. بنابراین از میان هم‌نامان احمد بن محمد که از یعقوب بن یزید، فقط ابن خالد می‌تواند مقصود باشد. مرحوم مامقانی (بی تا، ج ۱، ص ۸۴) نیز همین مدعا را پذیرفته است.

رفاعة بن موسی: فقط ابن ابی نصر از او روایت کرده و اشتراک آن‌ها در عصر امام کاظم علیه السلام و مقداری از حیات امام رضا علیه السلام است؛ بنابراین احمد بن خالد و احمد بن عیسی نه سابقه نقل از او دارند و نه نقل بدون واسطه برای آن‌ها ممکن است. ابن خالد عصر امام رضا علیه السلام را درک نکرده و ابن عیسی فقط مدتی از آن را درک کرده لذا نقل بی واسطه او از رفاعه ممکن نیست. (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۴۴)

شیخ طوسی در فهرست می‌نویسد: احمد بن عیسی کتاب رفاعه را نقل کرده است. (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۹۶) این سخن دلالتی بر دیدار ابن عیسی با رفاعه نمی‌کند، اما نقل مستقیم کتاب توسط ابن عیسی می‌تواند تعیین او را در اشتراک تقویت کند؛ زیرا در کافی، احمد بن عیسی از شمار روایت بیشتری نسبت به ابن ابی نصر برخوردار است.

۷. نتیجه‌گیری

فرایند نظام‌مند تمییز در این پژوهش به دست می‌دهد که به‌طور کلی در رویارویی با پدیده اشتراک نام راوی، باید به‌ترتیب این مراحل را پشت‌سر گذاشت و راهکارهای اغلب رجالیان در تمییز مشترکات ناکارآمد است:

۱. همه احتمالات موجود در عنوان مشترک شناسایی شوند.
۲. دامنه اشتراک به لحاظ طبقه راوی و ویژگی‌های سند کاهش یابد.
۳. راویانی که عنوان مشترک از آن‌ها روایت نموده استخراج شوند.
۴. نقل‌های هریک از هم‌نامان از راویانی که عنوان مشترک از آن‌ها روایت کرده آمارگیری و درص‌سنجی شوند.
۵. راویانی که رابطه استادی با هیچ‌یک از هم‌نامان نداشته‌اند یا دارای رابطه استادی مشترک یا خاص بوده‌اند، در سه گروه جداگانه دسته‌بندی شوند؛ در این تحقیق روشن

شد که تمییز دسته نخست ناممکن است اما با بهره‌گیری از اطلاعات منابع رجالی و اسناد کتب حدیثی و تحلیل داده‌های آماری یادشده، می‌توان قراین کاربردی نوینی برای تمییز دسته دوم ارائه کرد؛ همچنین در دسته سوم، اختصاص استاد به شاگرد، خود تمییزدهنده است.

طی این تحقیق، ۸۱۵ سند مشتمل بر نقل عدة من اصحابنا از احمد بن محمد مطلق یافت شد و از میان آن‌ها ۸۳ راوی که احمد بن محمد در این اسناد از آن‌ها نقل کرده است، شناسایی شدند. نگارندگان با اعمال مراحل فوق در عنوان احمد بن محمد به این نتیجه رسیدند که در ۴۲ راوی می‌توان با روش اختصاص استاد به شاگرد، احمد بن محمد را تمییز داد و در ۱۰ راوی اصلاً نقلی از سوی هم‌نامان احمد بن محمد رخ نداده است. در ۳۱ راوی دیگر که استاد حدیثی مشترک‌اند، می‌توان از ۸ قرینه معرفی شده استفاده کرد؛ گرچه تمییز در برخی موارد ممکن نیست.

پی‌نوشت‌ها

۱. ۴۸۴ مرتبه با تعبیر احمد بن محمد بن خالد و احمد بن محمد بن خالد البرقی (البته در سه سند، عدة من اصحابنا هم‌زمان از ابن خالد و ابن عیسی نقل کرده‌اند؛ لذا در شمارش اسناد حساب نمی‌شود)، ۲۴ مرتبه با تعبیر احمد بن محمد البرقی و ۴ مرتبه با تعبیر احمد بن محمد بن ابی عبدالله نقل شده است. در اسناد کافی از او با نام احمد بن ابی عبدالله نیز یاد شده و عدة من اصحابنا ۲۷۳ مرتبه با این تعبیر از او نقل کرده‌اند، ولی مصداق احمد بن محمد مقید به شمار نمی‌رود.
۲. روی عن ابراهیم بن هاشم و احمد بن محمد بن عیسی و احمد بن محمد بن خالد و محمد بن عیسی بن عبید و یعقوب بن یزید و احمد بن الحسن بن علی بن فضال که از زمان امام رضا علیه السلام تا زمان امام عسکری علیه السلام می‌زیسته‌اند و روی عنه احمد بن ادریس و محمد بن یحیی العطار که در دوره غیبت صغری بوده و از اساتید کلینی هستند.
۳. روی عن علی بن حسان بن کثیر که در عصر امام باقر و امام صادق علیهما السلام می‌زیسته و روی عنه سهل بن زیاد که از اصحاب امام جواد، هادی و عسکری علیهم السلام بوده است.
۴. همه داده‌ها در زمینه عصر زندگی راویان از کتب رجال و فهرست یا بر اساس طبقه‌شناسی برداشت شده، ولی به دلیل اجتناب از تفصیل مستندات ذکر نشده‌اند.
۵. مقصود، روایت با عنوان عن محمد بن خالد یا ابی عبدالله البرقی است نه با عنوان جایگزین عن ابيه.
۶. داده‌های جدول هم به صورت دستی کتابخانه‌ای و هم به صورت نرم‌افزاری استخراج شده است ولی

ذکر آدرس‌ها به طول می‌انجامد.

۷. مقصود از کتب صدوق، هفت تألیف شیخ صدوق است که عبارت‌اند از: *الخصال*، *ثواب الاعمال*، *علل الشرائع*، *عیون اخبار الرضا*، *معانی الاخبار*، *التوحید* و *الامالی*.
۸. برای نمونه: راوی از عثمان بن عیسی، احمد بن خالد است؛ زیرا شمار نقل‌های او از عثمان بن عیسی در کافی و غیر آن تفاوت قابل توجهی نسبت به احمد بن عیسی دارد.

منابع

۱. ابن غضائری، احمد بن حسین، *الرجال*، ج ۱، قم: مؤسسه دار الحدیث، ۱۴۲۲ق.
۲. اردبیلی، محمد بن علی، *جامع الرواة*، ج ۱، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۳ق.
۳. بحر العلوم، محمد مهدی، *الرجال*، تحقیق بحر العلوم، ج ۱، تهران: مکتبه الصادق، ۱۳۶۳ش.
۴. برقی، احمد بن خالد، *الرجال*، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
۵. —، *المحاسن*، ج ۲، قم: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ق.
۶. بروجردی، حسین، *تجرید اسناد الکافی*، ج ۱، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۹ق.
۷. بسام، مرتضی، *زیادة المقال من معجم الرجال*، ج ۱، بیروت: دار المحجة البيضاء، ۱۴۲۶ق.
۸. پیروزفر، سهیلا و رضاداد، فاطمه، «راهکارهای تمییز مشترکات و توحید مختلفات»، فصلنامه علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی، سال چهل و ششم، شماره ۹۳، ۱۳۹۳، ص ۳۹-۶۴.
۹. ترابی، اکبر، *پژوهشی در علم رجال*، ج ۱، قم: اسوه، ۱۳۸۷ش.
۱۰. حسینی صدر، علی، *الفوائد الرجالیة*، ج ۱، قم: دلیل ما، ۱۴۳۰ق.
۱۱. حلّی، حسن بن یوسف، *رجال العلامة الحلّی*، ج ۲، قم: شریف رضی، ۱۴۰۲ق.
۱۲. خویی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، ج ۵، قم: مرکز النشر الثقافة الاسلامیه، ۱۴۱۳ق.
۱۳. شبیری، سید محمد جواد، *توضیح الأسناد المشکلة فی الکتب الأربعة*، ج ۱، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۴۲۹ق.
۱۴. شبیری، سید محمد جواد، *نرم‌فزار درایة النور*، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ۱۳۸۵ش، قابل دسترسی در <http://www.noorsoft.org>
۱۵. صاحب معالم، حسن، *منتقى العجمان*، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۲ش.
۱۶. صدوق، محمد بن علی، *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
۱۷. —، *علل الشرائع*، ج ۱، قم: داورى، ۱۳۸۵ش.
۱۸. —، *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال*، ج ۲، قم: دار الشریف رضی، ۱۴۰۶ق.
۱۹. —، *الخصال*، تحقیق علی اکبر غفاری، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۲ش.

۱۶۰ □ دو فصلنامه علمی حدیث پژوهی، سال سیزدهم، شماره بیست و ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

۲۰. —، *الأمالی*، ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۲۱. —، *معانی الاخبار*، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۳ق.
۲۲. —، *التوحید*، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۹۸ق.
۲۳. —، *عیون اخبار الرضا (علیه السلام)*، ج ۱، تهران: جهان، ۱۳۷۸ق.
۲۴. —، *کمال الدین و تمام النعمة*، ج ۲، تهران: اسلامیة، ۱۳۹۵ق.
۲۵. صفار، محمد بن حسن، *بصائر الدرجات*، ج ۲، قم: مکتبه المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
۲۶. طوسی، محمد بن حسن، *فهرست کتب الشیعة و اصولهم*، ج ۱، تحقیق عبدالعزیز طباطبایی، قم: مکتبه المحقق الطباطبایی، ۱۴۲۰ق.
۲۷. —، *رجال الطوسی*، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، ج ۳، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۳ش.
۲۸. —، *الغیبة*، تحقیق عبادالله طهرانی، ج ۲، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۷ق.
۲۹. —، *تهذیب الاحکام*، ج ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۳۰. —، *الاستبصار*، ج ۱، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ق.
۳۱. عاملی، سید صدرالدین، *نکت الرجال فی حاشیة منتهی المقال*، بی جا: بی نا، بی تا.
۳۲. فائق، طاهره و همکاران، «نقش اسناد روایات در تمییز مشترکات و توحید مختلفات»، فصلنامه کتاب قیم، سال پنجم، شماره ۱۳، ۱۳۹۴ش، ص ۱۱۷-۱۳۷.
۳۳. قمی، ابن قولویه، *کامل الزیارات*، تحقیق عبدالحسین امینی، ج ۱، نجف: دار المرتضویه، ۱۳۵۶ش.
۳۴. کشی، ابو عمرو، *اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)*، ج ۱، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۰۴ق.
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۳۶. لطفی، سید مهدی و شریعتی، فاطمه، «نقش و عملکرد محمدتقی مجلسی در بررسی و تمییز راویان»، *مجله علوم حدیث*، شماره ۸۱، ۱۳۹۵ش، ص ۱۴۶-۱۷۷.
۳۷. مامقانی، عبدالله، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، بی جا: بی نا، بی تا.
۳۸. —، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، تحقیق محیی الدین مامقانی، ج ۱، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۳۱ق.
۳۹. مفید، محمد بن محمد، *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ج ۱، قم: دار المفید، ۱۳۷۲ش.
۴۰. —، *الاختصاص*، ج ۱، قم: المؤتمر للشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.
۴۱. نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵ش.